

Att skapa genus: teknik och kvinnlighet i svenska mejerier

Av Lena Sommestad

Bilden här intill kommer från Rimbo mejeri utanför Stockholm. Året är 1939. Mejeriets yrkesskickliga smörtlillverkare – *mejerskan* – har just öppnat luckan till den stora, liggande smörkärnan. Det färdigkärnade smöret väller ner i transportkaret, som strax ska rullas in i kylrummet.

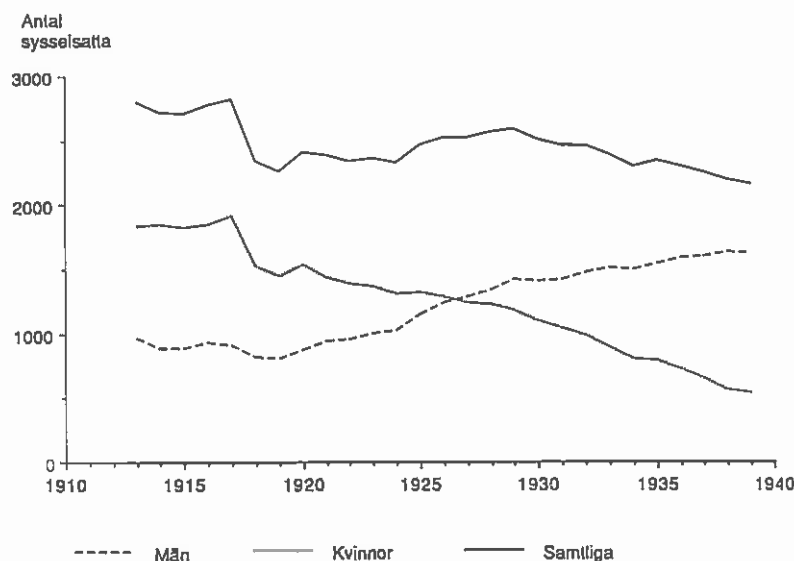
Mejerskan i Rimbo representerar ett stycke ovanlig svensk industrihistoria. Vi är vana att se kvinnliga industriarbeterskor i monotona rutinarbeten – sittande i långa rader i fiskindustrin, i konfektionsindustrin eller i elektronikindustrin. Så har det typiska kvinnliga industriarbetet sett ut.

Mejerskan i Rimbo hade en helt annan roll. En mejerska i industrin var en yrkesskicklig och auktoritativ driftsledare. Som *föreståndare* kunde hon ha det fulla ansvaret för driften i ett mejeri. Som *arbetsledare* organiserade hon assisterande arbetarpersonal, och som *produktberedare* svarade hon för tillverkningen av ost och smör. Hennes status stärktes ofta av formell yrkesutbildning. Redan år 1858 startade den svenska staten mejeriskolor för kvinnor, och under de följande hundra åren utbildades tusentals kvinnor till mejeriyrket. Mejeriindustrin, vid sekelskiftet en av Sveriges viktigaste exportindustrier, bars nästan uteslutande upp av yrkesskicklig kvinnlig arbetskraft. Först från mellankrigstiden förändrades bilden. Då förvandlades mejeriyrket från kvinnoyrke till mansyrke. Mejerskan ersattes av *mejeristen* (se diagrammet nedan).

Mejerskan som yrkeskvinna är intressant, inte minst därför att hon aktualiserar frågan om kvinnors förhållande till naturvetenskap och maskinteknik. I den framväxande mejeriindustrin intog mejerskan rollen som maskinskötare – inte maskinpassare. Det var mejerskan som ställde in kärnor, separatorer och pastörer. Det var hon som avgjorde hur länge smöret skulle kärnas och ältas och när ostmassan skulle röras och bearbetas. Mejerskan stod för fackkunskapen. Maskinerna var redskap i hennes händer, liksom storkärnor och smörslevar tidigare hade varit det.

1. Smömejerskan i Rimbo mejeri tömmer kärnan. År 1939. Foto från Arlas arkiv.

2. Diagrammet visar antalet manliga respektive kvinnliga yrkesutövare i den svenska mejeriindustrin under perioden 1913–1939. Källor: SOS Mejerihantering 1913–1938; samt arbetstabeller från SCB, Jordbruksstatistiska avdelningen, Mejeristatistik, serie HVba, 1939 (vol 22).

Att med hjälp av maskiner styra produktionen är en position i industrin som sällan har tillerkänts kvinnor. Kontroll över produktion och maskinteknik har varit nära knuten till män och manlighet. Det gäller inte minst kapitalintensiv processindustri, där män självklart har styrt och kontrollerat alla typer av tillverkningar – må det gälla stål, målarfärg, bröddag eller pappersmassa.

Hur kom det sig då att kvinnor i mejerierna lyckades ta produktionskunskapen och maskintekniken i sina händer?

Och varför förlorade de under mellankrigstiden denna unika ställning som driftsledare i en modern processindustri?

Genus, vetenskap och maskinteknologi

Den kvinnohistoriska forskningen visar att arbetsdelningen mellan könen inte är ekonomiskt eller biologiskt given, utan historiskt skapad. Människor kodar arbeten som manliga eller kvinnliga utifrån historiskt föränderliga föreställningar, intressen och erfarenheter.

Kodningen av arbeten som manliga eller kvinnliga är en del av ett större kulturellt sammanhang – skapandet av *genus*. Språkens *maskulinum* och *femininum* visar att hela tillvaron kan tolkas i genus, i manligt och kvinnligt. I den historiska processen konfronteras motstridiga tolkningar av genus mot varandra, men lång-

3. Avancerade mekaniska smörkärnor, så kallade *kärnaltare*, användes på svenska mejerier från början av 1900-talet. Kärnaltarna var konstruerade så att de både kärnade och ältade (bearbetade) smöret. Bilden visar mejerskorerna Helen och Anna Andersson framför smörkärnan i Uppsala mejeri. Tiden är slutet av 1920-talet. Foto från Siw Eklund.

siktigt tenderar tolkningarna att renodlas i dikotomier. Manligt och kvinnligt skiljs åt och kontrasteras mot varandra.

När det gäller kodningen av kvalificerade maskinarbeten kan vi skönja två motstridiga traditionslinjer – en dominerande och en underliggande. Enligt den dominerande traditionslinjen, som vi alla känner till, är manlighet, naturvetenskap och maskinteknologi nära förknippade med varandra. Naturvetenskapen och maskinteknologin utvecklades i Västerlandet av män i manliga miljöer – i praktiska verksamheter som metallurgi och krigsväsen eller inom ramen för lärdomsinstitutioner, dit kvinnor inte självklart hade tillträde. De blev under århundradena manliga maktmonopol, som värnades alltmer i takt med att industrialismen vann terräng. Naturvetenskap och maskinteknologi kodades som manliga domäner. De blev ett av industrisamhällets främsta uttryck för manlig överordning och manlig identitet.

Den andra, underliggande traditionslinjen är mindre uppmärksam. Det är en traditionslinje som tillåter en association mellan kvinnlighet, naturvetenskap och maskinteknologi – inte genom att vetenskapen och maskintekniken uppfattas som kvinnlig, men genom att vetenskapliga eller maskinteknologiska aspekter av ett yrke förbigås vid tolkningen av dess genus. Istället fram-

4. Kring sekelskiftet 1900 var många mejerier lokaliserade till gods och herrgårdar. På bilden syns två mejerskor och en mejerijungfru i radiatormejeriet på Säbyholm i Skåne. Året är 1898. Foto från Nordiska Museet.

hävs andra karaktäristiska drag, som uppfattas som feminina. Ett exempel på denna traditionslinje är hushållsarbetet. Hushållsarbete uppfattas som kvinnligt även när det inbegriper ansvar för maskinteknologi som stenmanglar, tvättmaskiner, symaskiner och hushållsassistenten. Ett annat exempel är vissa tekniskt kvalificerade uppgifter inom sjukvården. Tekniken infogas här i ett sammanhang som är så renodlat kvinnligt att arbetets tekniska aspekter tenderar att bli av sekundär betydelse för dess genuskodning.

Det är den andra, underliggande traditionslinjen som mejeriskyrket anknyter till. Under mejeriindustrins genombrottsdecennier tilläts kvinnor kontrollera produktion och maskinteknik i mejerierna därför att tolkningen av maskintekniken som manlig för en tid urmanades av en annan, livskraftig tolkningsradition – uppfattningen att råvaran, mjölken, hörde hemma i den kvinnliga sfären.

5. Krönikören Olaus Magnus berättar i sin *Historia om de nordiska folken* om ett ostgille i Västergötland. Han framhåller särskilt att den västgötska osthanteringen var kvinnornas hantverk, inte männens. Foto ur originalutgåvan, Nordiska Museet.

Kvinnor och mjölk – den agrara tolkningsramen

Uppfattningen att mjölk hör till kvinnornas sfär förekommer i många förindustriella kulturer. I Västeuropa var mjölkhanteringen kvinnogöra i de flesta länder före det industriella genombrottet, och socialantropologer har visat att mejeriarbete än idag hör till några av de mest typiska kvinnosysslorna. Kvinnor har alltid mjölkat, kärnat och ystat, och i många samhällen har detta kvinnoarbete varit av avgörande betydelse för folkförsörjningen.

I det förindustriella Skandinavien var mjölkhanteringen kvinnliga kodning mycket starkt befast. På fäbodan och bondgårdar utförde kvinnor allt arbete med mjölken, och de svarade också för produktionens ledning och för utveckling och förmedling av kunskap. Mjölkhanteringen var ett kvinnligt kompetensområde. "...Ingen man anses värdig att närvara vid detta kvinnornas arbete, och skulle än någon vackert bedja att få komma in, är det fåfängt",¹ konstaterade krönikören Olaus Magnus redan i mitten av 1500-talet. Ännu långt in på 1900-talet betraktades mjölkhanteringen på många håll i Sverige som exklusivt kvinnligt. "Mjölkningsarbetet hade något av en tabuladdning; det var inte bara opassande för en man att mjölka, det ansågs skamligt",² sammanfattar etnologen Orvar Löfgren. I traditionsuppteckningar berättas om den förvåning och indignation som mjölkande män väckte ännu kring sekelskiftet. "Det var så pass på den tiden, att om det var någon karl, som mjölkade, så ville folk inte dricka mjölken."³

Varför fanns det så starka känslor förknippade med mjölkens genus? Reaktionerna är lättare att förstå om vi ser att kodningen av mjölkarbetet ingick i ett större kulturellt och mytiskt sammanhang. Matberedning har i många kulturer förknippats med kvinn-

6. Manliga och kvinnliga mejerielever i Åtvidabergs mejeri. Mejeriskolan vid Åtvidaberg inrättades år 1896. Skolan var unik såtillvida att män och kvinnor undervisades tillsammans. På övriga mejeriskolor var undervisningen könsuppdelad. Foto från Nordiska Museet.

7. Mejeripersonalen i Eriksdals mejeri, Södermanland, år 1911. Foto från Nordiska Museet.

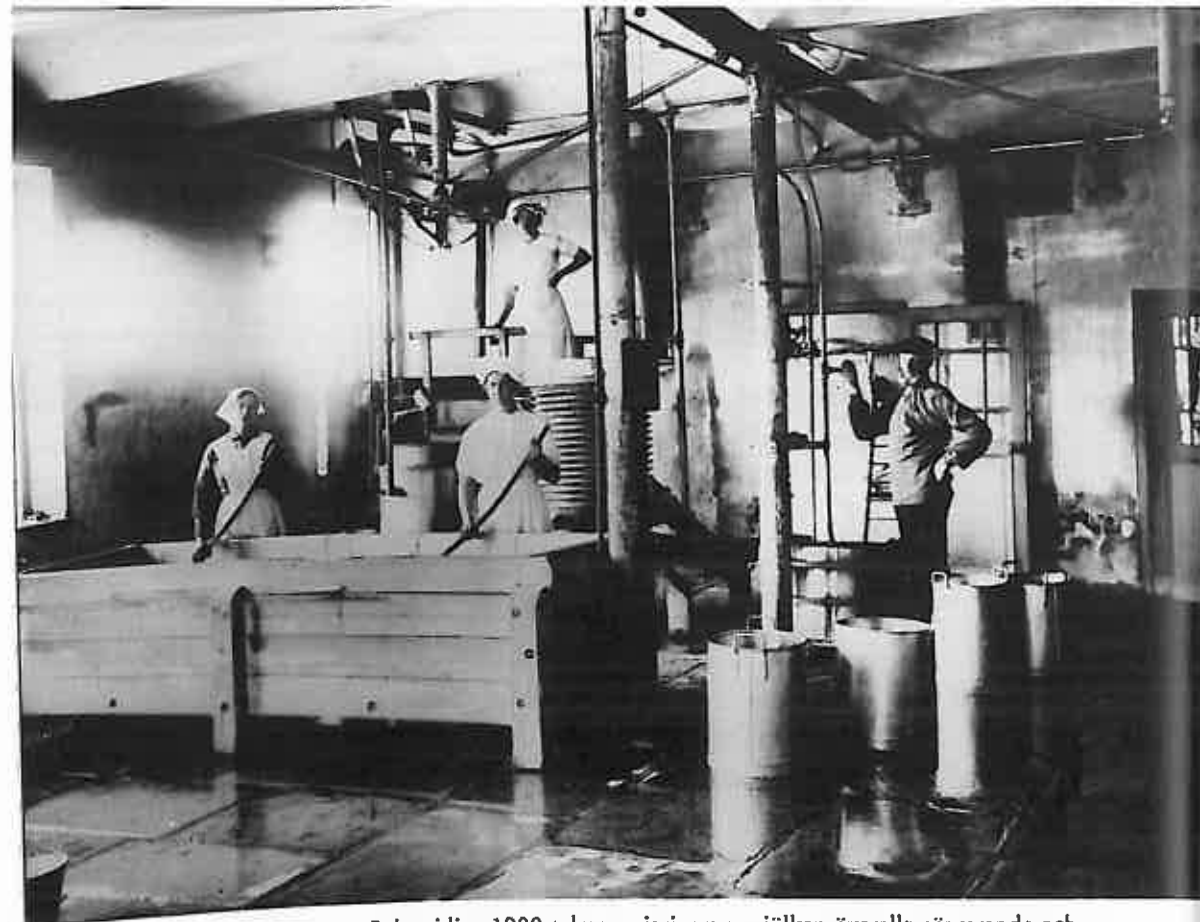
lig biologi och sexualitet. Ett exempel är att äktenskaplig frukt-samhet i vissa kulturkretsar förknippas med kokkonst. Det har också allmänt ansetts att menstruerande kvinnor påskyndar för-ruttelse. När det gäller mjölk i Skandinavien handlar myterna främst om smörberedning. Det ansågs i bondesamhället att horor hade ett gynnsamt inflyrande på smörbildningen, medan häxor, däremor, kunde förstöra grädden så att det inte gick att göra smör av den. I vissa områden trodde man att nakenhet befrämjade smör-lycka. Om en finlandssvensk kvinna berättas att när hon kärnade "klädde hon sig spritt naken och band linnet om kärnan".⁴

I förlängningen av myterna kring kvinnlig biologi och matbe-redning finns den mer övergripande föreställningen att kvinnor i högre grad än män har varit förbundna med naturen (i motsats till kulturen). I detta perspektiv får matberedningens länkning till den kvinnliga sfären ytterligare dimensioner. Matberedning kan

ses som en aktivitet nära länkad till den naturliga ordningen – till naturens råvaror och kroppens funktioner. Mjölkens får i detta sam-manhang en särskild kvinnlig laddning genom att den associeras till kvinnors förmåga att producera egen mjölk – modersmjölk. Mer specifikt kan matberedning uppfattas som ett exempel på en teknologi vars karaktär direkt speglar kvinnokroppens fysiologi. En sådan tolkning har framförts av Lewis Mumford, som menar att statiska och stabiliserande processer historiskt sett har varit knutna till kvinnlighet:

...de statiska processerna är kvinnliga till sin karaktär och återspeglar de i huvudsak omvandlande och uppbyggande funktioner som utmärker kvinnans fysiologi; i likhet med kemiska omvandlingsprocesser verkar de inifrån, de är stationära och innebär kvalitativa förändringar, från rått kött till kokt kött, från jäsande spannmål till öl, från utsäde till spiran-de ax...⁵

8. I det tidiga 1900-talets mejerier var mjölken överallt närvarande och synlig. Kvinnorna på bilden rör ostmassa. Julita mejeri i Södermanland. Foto från Nordiska Museet.

Det är troligt att den analogi mellan den kvinnliga biologin och en viss typ av teknologi som Mumford här anser sig ha påvisat har motsvarigheter i folkliga föreställningar, vilket bland annat den ovan nämnda associationen mellan kokkonst och äktenskaplig fruktsamhet är ett exempel på.

Maskiner och naturvetenskap: den industriella tolkningsramen

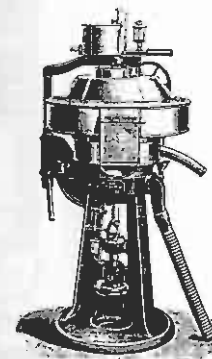
När mejerihanteringen började industrialiseras i slutet av 1800-talet öppnades möjligheten att sätta in mejeriyrket i ett nytt, industriellt sammanhang. I den industriella miljön kunde mejeriarbetet kodas som ett manligt, vetenskapligt präglat maskinarbete istället för som ett kvinnligt mjölkarbete. Produktionstekniken istället för mjölk-råvaran kunde sättas i fokus för genuskodningen. Det dröjde dock länge innan denna nya tolkningsmöjlighet slog igenom på bred front. Först under mellankrigstiden, då svensk mejeriindustri genomgick en genomgripande strukturomvandling, tog omkodningsprocessen fart på allvar. Från att ha varit ett tvekydigt kodat yrke, i

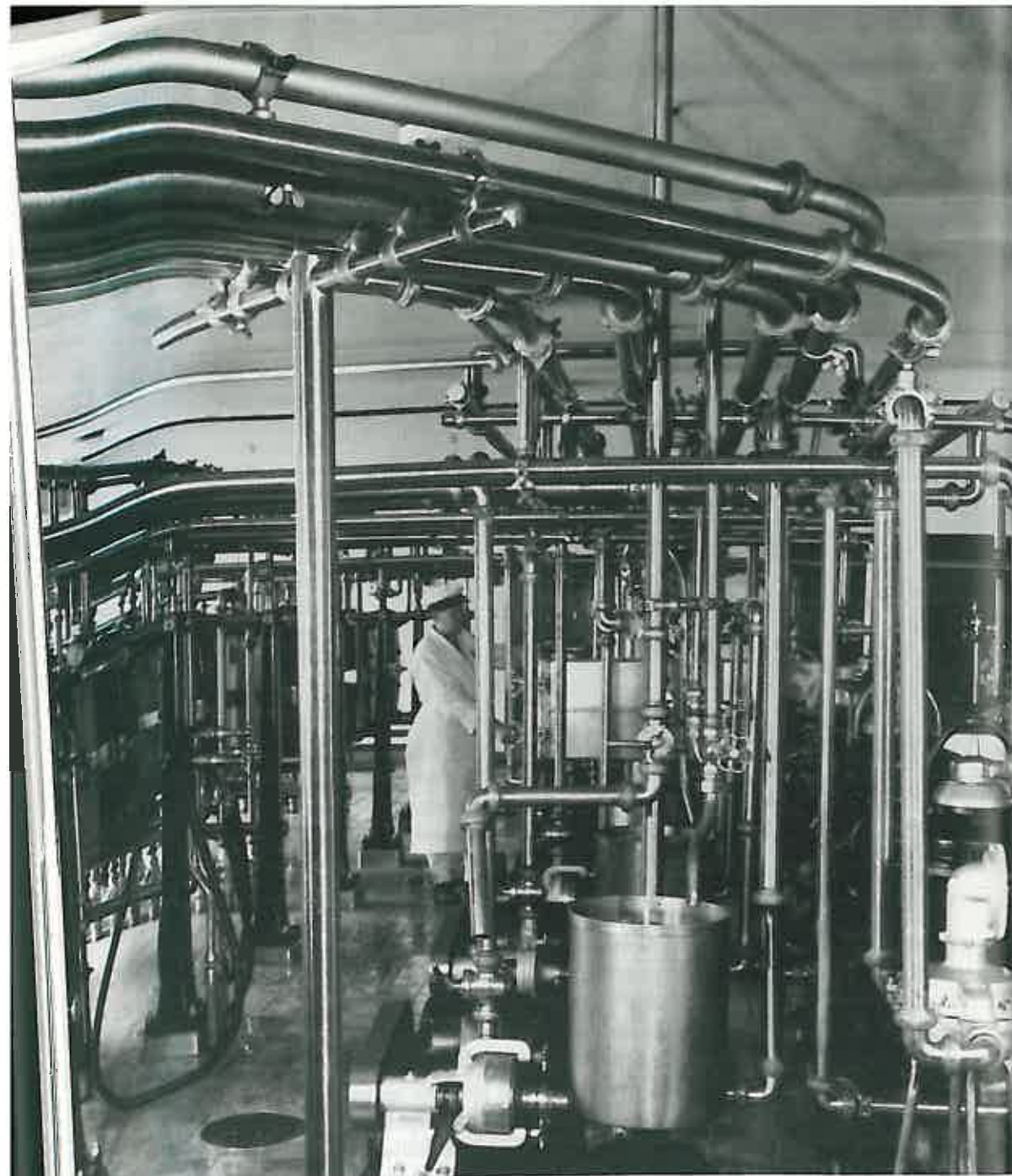
gränslandet mellan maskulinum och femininum, fick mejeriyrket under denna period slutligen ett entydigt manligt genus.

Den omkodningsprocess som tog fart under mellankrigstiden förlöpte efter två linjer. För det första innebar maskinteknologins alltmer framträdande plats i produktionsprocessen att associationerna inte lika självklart som tidigare gick till mjölk, och därmed till kvinnor, utan allt oftare till teknik och maskiner, och därmed till män. För det andra medförde den alltmer omfattande naturvetenskapliga mjölkforskningen att den tidigare självklara kopplingen mellan kvinnor och mjölk långsamt började undergrävas. När mjölken och mjölkarbetet inlemmades i en naturvetenskaplig kunskapstradition skapades förutsättningar för att överbrygga klyftan mellan mjölk och manlighet. Mjölk behövde inte betraktas som gåtfull natur, hanterad av kvinnor. Den kunde också ses som en kemisk lösning, genomskådad av män.

Maskinteknologins genombrott var utan tvekan den förändring som mest påtagligt påverkade mejeriyrkets genuskodning. Maskinernas intåg i mejerierna ledde till att mjölken, den en gång så centrala mjölken, undan för undan osynliggjordes i produktionsprocessen. Det första viktiga steget i denna utveckling togs i slutet av 1800-talet, när separatorer och mekaniska kärnor började användas. Det var dock först i och med 1930-talets strukturomvandling som maskinteknologin på allvar började överskugga mjölken i mejerierna. Då ersattes öppna vannor, kärl, bassänger och rännor av slutna rörsystem och tankar, och osthanteringen mekaniserades genom införandet av mekaniska ostkar.

Den naturvetenskapliga mjölkforskningen bidrog till mejeriyrkets omkodning genom att den främjade ett radikalt nytt förhållningssätt till mjölken. Under 1900-talets början vann analysmetoder för kontroll av bakteriehalt och fetthalt snabbt spridning i svenska mejerier, och teknikerna för framställning av ost och smör utvecklades under inflytande av vetenskapliga forskningsresultat. Processer som mjölksyrejäsning, koagulering och smörbildning kartlades och förklarades, och man vann stegvis ökade insikter om mjölkens fysikaliska och kemiska egenskaper. Därmed fanns det inte längre utrymme för den respektfulla vördnad, som tidigare hade karaktäriserat kvinnors förhållande till mjölk. Den muntligt traderade, mytomspunna och erfarenhetsbaserade kunskapen ersattes av vetenskapligt initierade mejeriläror. Osäkerhet och ödmjukhet förbyttes i anspråksfull visshet. Detta nya förhållningssätt var i sin tur nära förknippat med manlighet. Kvinnor tillägnade sig visserligen de nya kunskaperna och färdigheterna, men vetenskapligheten bröt av mot den tidigare föreställningen om mjölkens exklusiva kvinnlighet, samtidigt som den kunde associeras till idén om en specifikt manlig rationalitet (i motsats till

9. Under 1930-talet rationaliserades och centraliserades produktionen i den svenska mejeriindustrin. Mjölken doldes i separatorer, rör och tankar. Bilden visar apparatsalen på Stockholms Mjölkcenral år 1946. Till höger skymtar en rad svarta, hermetiska separatorer. Till vänster syns plattpastörer. Foto från Arlas arkiv.

10. Kontroll av mjölkens bakteriehalt och fetthalt ingick tidigt i rutinen vid svenska mejerier. De större mejerierna hade egna laboratorier. Bilden visar ett renhetsprov vid Stockholms Mjölkcenral år 1925. Foto från Arlas arkiv.

Mejerskor som driftsledare och maskin-skötare

kvinnlig känsla och intuition). Den vetenskapliga infallsvinkeln gav män en legitim möjlighet att närma sig den dittills tabubelagda, kvinnliga mjölken.

De mejerskor som under 1900-talets första decennier fick möjlighet att utveckla en industriell, fackmässig kompetens inom ramen för mejeriyrket hade en i det närmaste unik ställning i svensk industri. Hur uppfattade de själva sin yrkesroll?

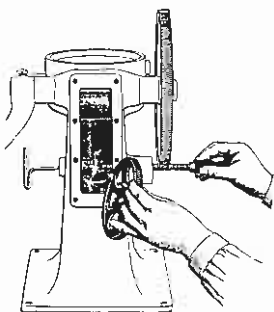
Intervjuer med äldre mejerskor visar att de flesta kände en glädje och självmedvetenhet i sitt arbete. Glädjen låg främst i yrkeskunskapen och i tillfredsställelsen över ett gott utfört dagsverke. "Jag var inte rädd för att jobba. Och stark var man!" Särskilt arbetet med osten var intressant. "[Ystningen,] det var ganska jobbigt. Men det var roligt!" En mejerska förklarar att om hon skulle börja

11. Många mejerskor arbetade i sitt yrke liver ut. På bilden syns mejerinnan vid Fogelstads mejeri i Södermanland, Britta Holmstrand, tillsammans med Annie och Oskar Eriksson. Året är 1923. Foto Axel Fredriksson, Nordiska Museets arkiv.

om sitt yrkesliv igen, då skulle hon ägna sig åt ystning. "Jag har ett enormt intresse. Men smöret var också intressant. Det var en nesa att missa runmärket." Arbetsglädjen stärktes av den självständighet och gemenskap som många mejerskor upplevde framförallt på små, rent kvinnliga arbetsplatser. Mejeriarbetet var, som en mejerska uttryckte det, det "som en flicka inte får". "Man fick ju vara på ett sätt sin egen på mejeriet. Man gjorde det man skulle, och då var man ju sin egen och fick göra vad man ville." "Man var som självständig på ett sätt... Och det var trevligt, på en gång!" "Och så var det liksom roligt, det var bara kvinnfolk, vi hade inga karlar vid oss."

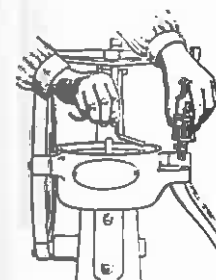
Maskinskötsel ingick som en självklar del i det dagliga arbetet. På större mejerier, som i allmänhet hade en särskild maskinist, hade mejerskan ansvar för enklare övervakningsarbeten och underhåll. Det handlade om att övervaka pastörisering och separering, att kunna reglera gräddprocenten i separatorn och att kunna plocka isär och sätta ihop ledningar och apparater i samband med rengöring och smörjning. På mindre mejerier svarade mejerskan dessutom för ångpannan och andra mekaniska anordningar. "Vi hade ansvar för allt så'nt", berättar en jämtlandsmejerska, verk-

12. Från slutet av 1800-talet började man pastörisera mjölken vid svenska mejerier. Syftet med pastöriseringen var bland annat att förhindra spridning av tuberkulos. Kvinnan på bilden kontrollerar pastöriseringsapparaten på Mjölkcentralen i Stockholm år 1930. Foto från Arlas arkiv.

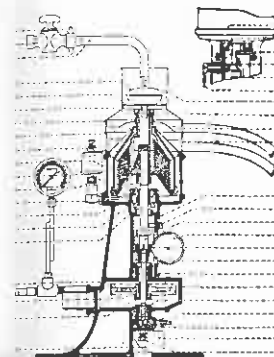
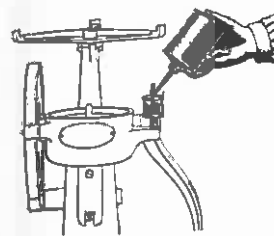
sam i slutet på 1930-talet. "Till och med när pumparna gick sönder fick man ju laga dom."

Det faktum att kvinnor i annan industri sällan anförtröddes maskinskötsel var något som mejerskor – att döma av mina intervjuer – aldrig direkt reflekterade över. Deras position i mejeriindustrin var så självklar att de utan vidare uppfattade maskinskötseln som ett kvinnoarbete. Det finns till och med exempel på att mejerskor sökte sig till mejeriyrket just för maskinskötselns skull. "Min mor tyckte det var hemskt", berättar en mejerska. "En 5 000-liters kärna som dundrade hemskt, men jag trivdes!... Ja, hade det varit idag, då hade jag ju sökt in på nå'n mekanisk verkstad eller nå'nting."

13. Rengöring av rör och maskiner hörde till den dagliga rutinen på varje mejeri. Här är det kvinnlig personal på Skultuna mejeri som skurar och torkar efter förmiddagens arbete. Året är 1934. I mitten syns en äldre, öppen separator; till höger en rundkylare. Lägg märke till remdriften. Foto från Nordiska Museet.

Det mest typiska tycks ändå ha varit att mejerskor upplevde maskinskötsel som en självklar men samtidigt perifer del av sin yrkesidentitet. Mina intervjuer visar att samtidigt som maskinerna intog en viktig roll i arbetet, så tonas deras betydelse ofta ner. "Det var ingen stor konst att sköta maskiner", förklarar en mejerska. "Sätta i gång en separator, eller sätta i gång en smörkärna eller nå'nting så'n't där... Det var ingen stor konst." "Nog klarade man de maskinerna, nog, separatorn och allt det där", konstaterar en annan. "Jo, för du vet att det var inte så mycket då."

Det är intressant att notera att mejerskors tendens att tona ner maskinteknikens betydelse avviker från de manliga kollegernas attityd. Mejerister kom ofta in i mejeriyrket via maskinskötseln – de hade till exempel ofta sin första anställning som maskinist – och de framhävde i högre grad än mejerskor maskinteknikens betydelse och sin egen skicklighet.

Och du vet den tiden, då var det remdrift. Du hade ju en stor motor, sen gick olika remskivor till olika axlar ut, till separatorn, till vassle-pumpar, till smörkärna. Det här var remdrift vet du, och flög någon rem så skulle du ju laga den där. Ja, det var nå't rent hemskt.

Det är sällan när det har blivit modernare saker som mejerskor har klarat upp det. Alltså dom har inte den, ska vi säga, den insikten om maskiner och så'n't där som en manlig har... Man ska ju inte förringa vissa mejerskor, men i stort sett så kunde dom inte, om det blev krångel, klara det lika bra.

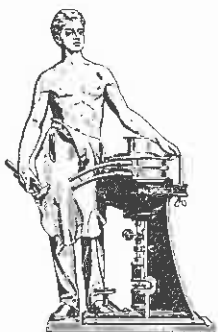
14. Könsarbetsdelningen i den tidiga mejeriindustrin följde mönstret från bondgårdarna. Kvinnorna förädlade mjölken inne i mejerisalen, medan männen skötte hästtransporterna. Uppsala mejeri vid seklets början. Foto från Henry Ström, Upplandsmuseet.

Vi kan dra slutsatsen att de maskinteknologiska aspekterna av mejeriarbetet var av stor betydelse för mejeristers yrkesidentitet. Här talar män som framhåller maskinteknikens krav och som också hävdar att maskinkunnandet var en specifikt manlig kvalifikation.

"Bort med kvinnor från mejerierna!"

Under mellankrigstiden tog män definitivt över mejeriyrket. År 1927 var antalet manliga mejerister för första gången fler än antalet kvinnliga (se diagrammet ovan).

Maskuliniseringsprocessen underblåstes av 1920- och 1930-talens arbetslöshetskriser. I arbetslöshetens spår sökte sig män i växande skaror till mejeristyrket, medan mejerskor trängdes undan eller vände yrket ryggen. Samtidigt gynnade staten vid denna tid mäns frammarsch i yrket genom att ge manliga mejerielever en mer tidsenlig och adekvat utbildning än de kvinnliga. Under mellankrigstiden utbildades kvinnor för små, hantverksmässiga mejerier och för underordnade positioner, medan män utbildades för stora, industriella mejerier och för överordnade positioner. Staten bidrog till att stärka föreställningen om det moderna, industriella mejeriyrket som manligt till sin karaktär.

15. Smöret ältas och paketeras. Mjölkccentralen i Stockholm år 1935. Foto från Arlas arkiv.

I mellankrigstidens hårdnande konkurrens blev mejerskor för första gången öppett ifrågasatta i sin roll som yrkeskvinnor – och som maskinskötare. De kritiserades som avvikare i den industriella könsarbetsdelningen. Varför skulle kvinnor i en tid av arbetsbrist ta arbetstillfällena från män i en mekaniserad storindustri?

Ett exempel på den typ av kritik som framfördes av enskilda mejerister står att finna i mejeristkårens egen tidning, *Svenska Mejeritidningen*. I ett hätskt inlägg, publicerat 1925, kräver där en manlig mejerist att all kvinnlig arbetskraft ska bort från mejerierna, bland annat med tanke på mäns "förmåga att reparera maskiner" och i övrigt "ej 'bli stående' för det allra minsta fel..."

En mejerska skall hava en maskinist som passar henne, ja t.o.m. skall denne smörja kärnan eller separatorn åt henne och i varje fall, även om hon är ensam i ett litet mejeri, så skall vid minsta mankemang eller reparation den ene hantverkaren efter den andra lejas..."

Den nedsättande tonen i insändaren är ett av flera exempel på att 1920-talet utgjorde en vändpunkt när det gällde mejerskors position i den svenska mejeriindustrin. Svaren från förbittrade mejerskor lät inte vänta på sig, men mejerskor fick under de följande åren allt svårare att hävda sin kompetens. De respekterades fortfarande för sina insatser under mejeriindustrins uppbyggnadsfas, men de betraktades inte längre som jämlika kolleger. En konsen-

16. Mejeristen vid mjölkinvägningen svarade för att notera den mängd mjölk som varje bonde levererade. Han tog också kontrollprov. Söderköpings mejeri år 1942. Foto från Arlas arkiv.

sus skapades kring uppfattningen att framtidens storskaliga mejeriindustri måste skötas av män.

Angående maskinernas skötsel i ett mejeri bör ju helst detta anföras åt de manliga, ty detta är ju ett arbete som inte passar för de kvinnliga..."

Centraliseringen af mejerihandteringen, stordriften och den maskinella utrustningen kräva mera manlig personal än hvad som förut varit fallet.⁸

Männen sköta maskiner bättre än kvinnor..."

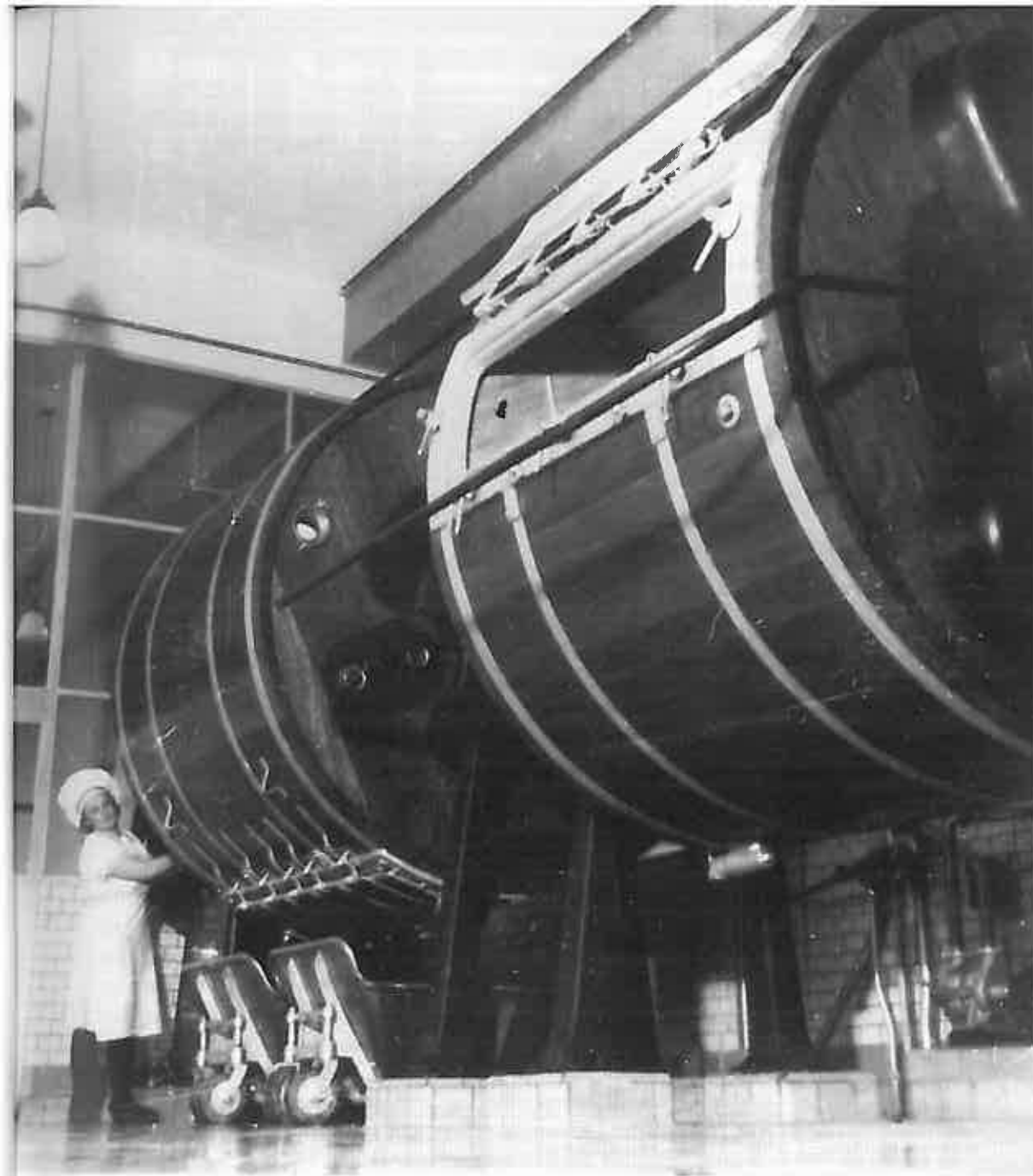
Parallellt beskars mejerskors faktiska möjligheter att förkovra sig inom den moderna produktionstekniken. År 1938 noterade nationalekonomen Karin Kock att kvinnor trängdes ut ur mejeriindustrin därför att de sällan fick den nödvändiga träningen vid maskinarbetet. Mejerskor drabbades nu av en systematisk utestängning från kvalificerat maskinarbete, något som kvinnor i andra industrier sedan länge hade utsatts för. Maskinarbetet förbehölls män.

Mejeriyrkets historia – några reflektioner

Den nya arbetsdelningen i mejeriindustrin växte fram som ett resultat av en ekonomisk, politisk och kulturell process, i vilken många skeenden befruktade varandra. Vi har här följt en specifik utvecklingslinje: omkodningen av mejeriyrkets genus från ett kvinnligt mjölkarbete till ett manligt, vetenskapligt maskinarbete. Det är en utvecklingslinje som visar hur industriell, teknisk utveckling och kulturell tolkning ständigt samspelar med varandra. För att förstå hur ekonomisk och teknisk förändring driver fram en ny könsarbetsdelning måste vi förstå hur människor tolkar arbete och teknik i termer av manlighet och kvinnlighet.

I ett större perspektiv är historien om mejeriyrket en historia med många bottenar. På ett plan kan den tolkas som en historia om likriktning och kvinnlig underordning, en pusselbit i skapandet av vårt nutida, könssegregerade arbetsliv. Med mejerskan försvann en motbild och en avvikelse i industrisamhällets könsarbetsdelning. Den kulturella associationen mellan manlighet, naturvetenskap och maskinteknik stärktes, medan den underliggande traditionslinjen – den där vetenskap, maskinteknik och kvinnlighet kan förenas – trängdes tillbaka. Motsättningen mellan manligt och kvinnligt renodlades; gränslinjen mellan manligt och kvinnligt arbete skärptes.

På andra plan ger historien om mejeriyrket utrymme för mer öppna och optimistiska tolkningar. Mejerskan kan ses som en del av en starkt levande tradition av kvinnligt förvärvsarbete i Sverige. Mejerskeyrket formerades ursprungligen i en agrar miljö, där kvinnor hade en central roll i produktionen. Det representerar en kvinnlighet, som självklart inbegriper självständighet och auktoritet utanför hemmets sfär. Denna kvinnlighet lever idag kvar i

17. Smörmejerskan ställer in kärnan. Rimbo mejeri år 1939. Arlas arkiv.

18. En mejerist i apparatsalen i Enskede mejeri år 1951. I den främre raden står moderna, hermetiskt slutna separatorer. I bakgrunden plattpastörer. Arlas arkiv.

nya typer av yrken. Sverige har aldrig haft den fast etablerade hemmafrukultur, som under 1800- och 1900-talen har varit typisk för tidigt industrialiserade, rikare västländer. Långt in på efterkrigstiden socialiserades en stor del av de svenska kvinnorna i jordbruksmiljöer, där idén om hemmafrun saknade relevans. I Sverige blev en försörjarsystemet aldrig mer än en parentes, och idag är den kvinnliga förvärvsfrekvensen betydligt högre än i andra industrialiserade västländer.¹⁰

I kontrast till denna tolkning av mejerskan som en representant för kontinuitet i kvinnors arbete kan vi slutligen ställa mejerskan som symbol för traditionsbrott och möjlig förändring. Industri-mejerskan, den yrkesskickliga och maskinkunniga arbetsledaren, påminner oss om könsarbetsdelningens variationsrikedom och historiska föränderlighet. När vi idag betraktar bilden av mejerskan från Rimbo, då är hon en utmaning mot våra egna, snäva uppfattningar om vad kvinnligt arbete är – och i förlängningen, våra egna snäva uppfattningar om vad kvinnlighet är. Detta, i sin tur, kan kanske ge inspiration till att mer medvetet utmana den strikta och ojämlika arbetsdelning som idag råder mellan kvinnor och

män. I 1990-arets Sverige dominerar kvinnor ännu på lågbetalda arbeten och på underordnade positioner i arbetslivet, och kontrollen över vetenskap och teknik ligger mestadels i manliga händer. Ska kvinnor försöka erövra och återerövra naturvetenskap och maskinteknik? Eller finns det andra vägar att skapa rättvisa i arbetslivet? Historien rymmer alternativ och möjligheter. Vi deltar alla i skapandet av en ny könsarbetsdelning, och i skapandet av genus.

Noter

1. Magnus, Olaus, *Historia om de nordiska folken*, Stockholm 1982 (originalutgåva Rom 1555), s 628–629.
2. Löfgren, Orvar, *Arbetsfördelning och könsroller i bondesamhället – kontinuitet och förändring*, Lund 1977, s 8.
3. Citat Österman, Annika, "Kvinnor och kor", *Fataburen* 1986, s 67.
4. Citat ur uppteckning från svenskspråkiga Finland, se Frykman, Jonas, *Horan i bondesamhället*, Lund 1977, s 95.
5. Citat från Mumfords bok *The Myth of the Machine*, New York 1966, förmedlat av Joan Rotschild i *Machina ex Dea. Feminist Perspectives on Technology*, New York 1983, s XX.
6. "Manlig eller kvinnlig föreståndare och personal vid mejerierna?", insändare av signaturen *Gammal mejeriman*, *Svenska Mejeritidningen*, nr 46, 1925.
7. Andersson, O, "Manlig eller kvinnlig föreståndare och personal vid mejerierna?", *Svenska Mejeritidningen*, nr 50, 1925.
8. Riksarkivet, Kommittéarkiv, 1/6 1928, Lägre lantbruksundervisningssakkunniga (nr 338), Västmanlands läns hushållningssällskap, remissyttrande.
9. Riksarkivet, Esplundaarkivet, Landshövding Axel Mörners arkiv, Lägre lantbruksundervisningssakkunniga (vol I:288), yttrande vid kommittésammanträde av professor Rosengren, mejeriinstitutet vid Alnarp, 24/10 1929.
10. Jfr t ex SCB, *Kvinnor och män i Sverige och EG*, Jämställdhetsprogrammet, 1991.

Källor och litteratur

Artikeln bygger på min bok *Från mejerska till mejerist. En studie av mejeriyrkets maskuliniseringsprocess*, Lund 1992. I övrigt refereras direkt till följande källor och litteratur:

- Andersson, O, "Manlig eller kvinnlig föreståndare och personal vid mejerierna?", *Svenska Mejeritidningen*, nr 50, 1925.
- Frykman, Jonas, *Horan i bondesamhället*, Lund 1977.
- Machina ex Dea. Feminist Perspectives on Technology*, red. Joan Rotschild. New York 1983.
- Magnus, Olaus, *Historia om de nordiska folken*, Stockholm 1982 (originalutgåva, Rom 1555).
- "Manlig eller kvinnlig föreståndare och personal vid mejerierna?", insändare av signaturen *Gammal mejeriman*, *Svenska Mejeritidningen*, nr 46, 1925.
- Löfgren, Orvar, *Arbetsfördelning och könsroller i bondesamhället – kontinuitet och förändring*. Ett diskussionskompendium från Etnologiska institutionen med folklivsarkivet. Lund 1977.
- Riksarkivet, Esplundaarkivet, Landshövding Axel Mörners arkiv, Lägre lantbruksundervisningssakkunniga (vol I:288).
- Riksarkivet, Kommittéarkiv, 1/6 1928, Lägre lantbruksundervisningssakkunniga (nr 338).
- SCB, Jordbruksstatistiska avdelningen, Mejeristatistik, serie HVba, arbetstabeller 1939 (vol 22).
- SCB, *Kvinnor och män i Sverige och EG*, Jämställdhetsprogrammet, 1991.
- SOS Mejerihantering 1913–1938.
- Österman, Annika, "Kvinnor och kor". *Fataburen* 1986.